

SZEMLE

A „MEGSZAKÍTOTT GONDOLAT” KÖLTÉSZETE

Koncz Istvánnak hosszú éveikig csak egy-egy verse, vagy verseinek emléke, híre volt jelen, irodalmi életünkben, sőt sokszor a még meg nem írt versnek a híre is — s így hatott: mindig bizonyos távolságból. A távolság szövege változtatott csak azon a képen, amit versei rajzoltak meg költőisége és költői szemlélete természetéről. Paradox helyzetben alakult ki tehát Koncz István költészete — mindig jelen volt, és mégis ismeretlenje maradt irodalmunknak. Kivételes eset ebben az önfittogató, üres szövegekkel, vásári színekkel, hirtelen sikerekkel ékeskedő irodalmi életben! Nem tudjuk és nem tudhatjuk, hogy mennyiben határozta meg költészetét ez a paradox helyzet, de most „első”^{*} verskönyvének megismerése után bátran mondhatjuk, hogy költészetének természete határozta meg ezt a helyzetet, mégpedig nem véletlenül. Mert, úgy tűnik, a kötet megjelenése után is erősen jelenlévő, de ismeretlen, erősen ható, de elzárkózott, önnön körin belül kiépülő, kifelé csak áttekinthetetlen áttételek útján ható költészet maradt az övé. Mivelhogy korábban sem volt alkalmas és most sem tűnik alkalmasnak irodalmi életünk az ő hitet, rendet, törvényt és értelmet dicsőre, szigorúan zárt költészetének, az ő sok helyütt megmunkálatlanul hagyott „megszakított gondolatának”, az ő kételyekkel telített és a groteszkig hajlított versének igazi befogadására. Talán mindvégig a költőkhöz fog szólni Koncz István verse, a költőknek mutatva meg a költői mesterség nagy terhét...

Koncz István hajszálahidon ment át a hallgatást és a beszédet elválasztó szakadék felett. Nem a körülmények, nem külső okok, nem a véletlenek sora vékonyította el ezt a hidat, hanem költészetének egyik központi meghatározója, mondhatnánk, költészetének forrása — *a küzdelem a verssel*. Mert egész költészete ennek a küzdelemnek a jegyében fogant, mintha csak azt példázná, hogy se élmény, se gondolat, se érzés nincs addig, amíg a szóval nem érintkezett, amíg a szóban nem öltött testet. Voltaképpen minden költészetnek meghatározója ez a tétel: a költészet autonómításának sarkpontja, de nem vált minden költészetnek egyúttal témájává is, mert a küzdelem a verssel, a versért, voltaképpen a *versírás* maga, tehát munka, tevékenység, cselekvés, szolgálat, amit a költők legtöbbször elhallgatnak, eltitkolnak, bizonyítandó a mű „őszinteségét”, „kibuggyanását”, „titkát”, „misztériumát”. A *versírás* mint izzasztó emberi munka demisztifikálja a verset és leleplezi azt. Eltűnteti mindazokat a ködöket és fátylakat, amikkel sokszor és sokan magyarázni vélték és védelmezni is megkísérelték a „megmagyarázhatatlant”, holott épp az ellenkezőjét érték el: misztifikálták, meghazudtolták a verset. És ez a misztifikáció súlyos teherként nehezült különösképpen a mai költészetre;

* Koncz István: *ÁTERTEKELÉS*, Forum, Újvidék, 1970.

szkeptikus korban élünk, amelyben a forradalmárok is szkeptikusak, és nem maradt már tér a titkokban és rejtjelekben fürdőző költői szó számára, le kellett mondania a világosságról és szabatoságról mint a mindenkori költészet legfőbb értékmérőjéről, hogy a homályosságot meghódíthassa magának, azt az állapotot, ami a mának és a ma költészetének leginkább megfelel és le kellett mondania továbbá a költészet romantikus hajlamairól is, hogy felismerhesse a költői munka, a versírás lényegét. Megrázó és kísértő dilemma elé állította mindez a költőt — különösképpen a gondolkodó költőt, azt, aki nemcsak látni és láttatni, hanem érteni és megértetni is akar.

Koncz István költészete eredendően gondolati, mindazoktól a meghatározóktól terhes, amelyek a költészetnek ezt a típusát a költői pódiumokról kizárják, a látványos plakátokról letörlik. Még élesebben mutatkozik ez meg, ha közel hajolunk költészetének gondolati perspektívájához és feltűnik előttünk az a sivár, színektől és árnyalatoktól mentes, csak a szóba, a fogalomba sűrített világ, amelyben a gondolat — a soha teljesen be nem érő, a soha egészen meg nem gondolható gondolat — a maga benső terében önmagával küzd meg (mint Koncz legjobb verseiben), és a kételyt meg a kételyt kifejező eszközöket: a groteszket, az ironikust, a fanyart hozza felszínre. Mert a gondolat Koncz István költészetének egyúttal anyaga és ellenpontja is. Pokla és paradicsoma egyidőben.

Mielőtt — mert költészetről és nem filozófiáról van szó — ennek a gondolatnak a *milyenségét* próbálnánk meghatározni, meg kell figyelni, hogyan is funkcionál hogyan épül fel, hogyan strukturálódik Koncz István verse.

A kérdés megválaszolására nyilván nem a példaversek kiválasztása a legalkalmasabb módszer, mert az ő költészete egyenes ívű, nincsenek benne törések, elhajlások, más irányba és más területre való kiszállások, hanem az ismétlődések, a visszatérő *motívumok* megfigyelése. És különben is, a példavers alkalmas ugyan arra, hogy bizonyos helyen, bizonyos szempontból mélyfúrást végezzünk és hogy a felhozott anyag szerint definiáljunk, ítéljünk, az ismétlések azonban realisabb képet nyújtanak, mert a többszörös megjelenés az egyes motívumok állandóságára figyelmeztet, s minthogy kontextusuk, szövegbeli pozíciójuk minden versben más, a meghatározások és az ítéletek több irányú argumentálása s bizonyítása válik lehetővé.

Mit tekinthetünk egy költészetben ismétlésnek? A sok lehetőség közül említsünk meg csak néhányat: aktív vagy többszörösen aktivizált szavak ismétlődő visszatérése; azonosan strukturált szóképek ismétlődése; grammatikai formák, melyek szabályosságaikkal vagy szabálytalanságaikkal a vers súlypontjain térnek többszörösen vissza; írásjelek, melyek többször azonos helyen törnek meg a verset stb.

Koncz István költészetének egyik ilyen, majd minden versében visszatérő, újra és újra megjelenő motívuma a *mű*, mind általános, elvont értelemben, mind a költői mű belső terén konkretizálva. A mű fogalomkörén belül ugyanilyen szembetűnően ismétlődő motívuma verseinek a *szó* és a *vers*. S szorosan ezekhez tartozóan a *káprázat*, az *emlékezet*, a *tudat*. A *táj* új fejezete ennek az ismétlődési rendszernek: realitás is és irrealitás is egyszerre; a kontextustól és a pozíciótól függően, hol az előbbi, hol az utóbbi van előtérben. Ugyanakkor óhaj, áhítat és teher is: a versből való kikivánczolás, a versírást jelentő küzdelemtől való menedékhely (a *Tisza* fanyar tanúsága szerint) ugyanakkor „lekiismeret-sziget” is (az *Idill* tanúsága szerint). Ugyancsak a *táj* motívuma az, ami Koncz István költészetét „röghöz köti”, persze nem a költészetünkben megszokott és uralkodó értelemben.

A táj mindig tökéletes.
Hát gyakran számonkérem
magamtól a tájat.

mondja egy helyütt — tehát nem a „specifikus” tájat kell verseiben keresnünk, hanem a „tökéletes!”, azt, ahova a lelkiismeret tisztulásért kiszáll, azt, ahol a sors realizálódik.

Külön helyet foglal el e két motívumsor között a *távlat* motívuma, nemcsak azért, mert refrénként jelenik meg az egyik versben (A műhely távlata túl van minden képhatáron), hanem azért is, mert mintegy ellentéte mindannak a szkepszisnek, amivel az előbbi motívumok kontextusai és pozíciói mind átitatódtak — a kiutat jelöli a távlat, az elérhetetlent, a távolit, a hideget. A *Pietro Beretta* című versben így jelenik meg: „Hideg távlatot skandálok.”

Mindezeket *jelentés-motívumoknak* tekinthetjük, melyek azt a területet határolják be, amelyen Koncz István verse sarjad. Ugyancsak részben a jelentésmotívumok sorába tartozónak tekinthetjük verseinek visszatérő grammatikai ismétlődéseit is, hiszen a grammatikának is van jelentése. Ezek a motívumok viszont egészen közvetlenül vesznek részt a versek megformálásában, a versek külső és belső formájának strukturálásában.

Az ismétlődő grammatikai motívumok elsősorban a mondatszerkesztés síkján jelennek meg. Mondatai bonyolultak, sőt az olyan mondatoktól sem retten vissza, és sok helyütt épp tudatosan alkalmazza őket, amelyeknek a közvetlen jelentése homályban marad, nem világosodik meg, pedig a grammatikai forma szabályossága arról beszél, hogy a soroknak élesen megtervezett jelentése van, de ez a gondolat „megszakított”... A mondatszerkezetek bonyolításának Koncz Istvánnál az egyik leggyakoribb módja a közbeszúrás, a szavak és mondatok közé ékelt újabb mondat:

A távlat félti, —
— okos szó —
fokozódik a zaj, —
e rendet.

(*Ballada a lényegről*)

Még láthatóbban mutatkozik ez meg ezekben a sorokban:

Haszontalan képzelet
a cella
meghitt disze:

— tájbonctan, csók, filozófia, gazdaság, mértan, bosszú,
igazság, hatalom, vers...

— a cella végtelen.

... és megszületik a mérték.

(*A vers leleplezése*)

A nyelvi gyűrődéseknek és rétegződéseknek ilyen grammatikai formáiból épül ki a legtöbb verse. Nem rejtvényt képez ezekkel, nem akarja az olvasót enigma elé állítani, hanem annak a „fázó tudat”-nak a képszerű, látható, alakká minősített jelenlétét akarja közvetíteni, legtöbbször sikeresen, ami a

verssel és a versért való mindenkori küzdelem szituációja — mondjuk az utóbbi idézet kétszer lezárt, egyszer a végtelenben hagyott és egyszer a végtelenből indított mondatával. Teljesen tudatos eljárás, mely formát teremt.

A jelentésmotívumok és a legfontosabb forma-strukturáló motívum után külön kell megfigyelni az ismétlődések előfordulási kontextusait és pozícióit. Merthogy ezek a motívumok csak a megfelelő szövegkörnyezetben, az egyes versek szövegstruktúrájában funkcionálnak.

Figyeljünk meg két legsűrűbben előforduló motívumot: a *mű* és a *szó* motívumát egyes kontextusaikban.

A szó a legtöbbször előforduló motívum, így a legtöbb, a legváltozatosabb szövegkörnyezetben figyelhető meg, „milyen mély is a szó” indítja Koncz István a korábban írt *Magda* című verset. A szó itt a megdöbbenés, a mélység, az összetettség, sőt az öröm „túláradó indulata” jegyében jelenik meg, még nyoma sincs a későbbi szkepszisnek. A sóhajszertűen, csodálkozást-revelálónan megszerkesztett mondat egyúttal a költészetbe vetett bizalmat is jelenti. Ugyancsak a *Magda*-versben mondja:

csupasz ágak zörgései fenyegetik
és mindig csak kívülről az egyröptű szót

ami, bár veszélyt emleget, mégis a szó nagyszerűségét, a belülről veszélyeztethetetlen, még integrális szót dicséri. „A szó alakot ölt”, mondja a *Céltalan* szembesítésben még mindig a szóba vetett hit és remény jegyében. Az *Egérút*-ban megkérdőjelezi ugyan a szót:

nem hiszel
a szavaknak, ezért kerülöd, —
előttük lesütöd szemedet —
az értelmüket.

mégis a szó hitelének a nevében veti meg a „rossz mestert”:

És a rossz mester
cifra blöffje mögé
sem bújsz, aki letagadja jelentését
a szónak...

A szó-motívum kontextusa tehát a bizalom, a hit, a remény. Sőt a szóval mindent azonosítani lehet:

És a gondolat aránya, —
élethű képmásom a szó, —
a szóban halmozódik a vég.

(*A létezés hirdetése*)

A szó az a központi kategória, ami a verset megmentheti, a szó hitele az, ami a jelentéseket, a létezést hirdetheti. Mert: „lázad a szó / eltemetetlen a szó hangulata.” (*Antigoné, a királyleány*) Egyedül a halál előtt semmis a szó: „tizedrangú szó csak a vers ma — / jó barátunk a halál”, mondja a *Miljkovićot* idéző versében. Még valamire figyelmeztet azonban ez a motívum: a szó és a vers kettősségére. A szó sohasem azonos a verssel, sőt ellentállnak egymásnak s csak ritkán „keresztezi útját a versnek a szó”. Persze ezzel egy másik motívumsor küszöbéhez értünk: a vers kérdéséhez. Ha a szó a hitet, a reményt jelentette és jelenthette és a szó meg a vers nem kereszte-

zik egymást, akkor a vers már nem „egyörptű”, hanem teljesebb, összetettebb és funkciója is szigorúbb:”

Kihivom a verset,
hogy igazolja létezésemet.”

(*Esszencia*)

A vers azonban nemcsak igazolja a létezést, hanem a létezés maga:

A tiszta szöveg: sors, Antigoné!
Hálnék veled,
a szöveg áruló üteme dicséri
ölelése és a vers.

(*Antigoné, a királyleány*)

Így azonosodik a szó hitelének útján a vers, a szöveg a sorssal.

Eddig tart Koncz István versében az öröm és a remény, a rend és a törvény. A mű motívumsora, mely a szó, a vers és a szöveg motívumait egyesíti, már szkeptikusabb és ugyanakkor elvontabb kategóriája is ennek a költészetnek — a mű már nem az ember létezését igazolja, hanem az ember áll a mű szolgálatában: „tanúja légy a műnek”, mondja a *Ballada a lényegről* című versében. A mű azonban kegyetlen:

A fény
meredek zuhatag,
az élmény képzete; —
a mű néz így vissza kegyetlenül.
S parancs a megmaradás!

(*Üvegből van a szeme a halottnak*)

Az üvegszemű halott tekintetével azonos a mű nézése. A mű tehát, mint végső produktum, már elidegenedett kategória, függetlenedett és függetlensége által uralkodóvá vált. Ezért válhat aztán a szó, a vers és a szöveg motívumával szemben a mű motívuma ellenponttá: a mű kisiklott az ellenőrzés alól, és már nem a hit és a remény kontextusában jelenik meg, hanem a hitelenségében és a reménytelenségében. A mű diadala kegyetlen diadal: „Pontos utánzat: az ember és a fegyver hatalma.” S itt már a pátosz is megjelenik Koncz István versében, a halál és a bukás döbbenetének a pátosza, a vers retorikussá válik, trükk lesz belőle, mert a retorika együtt jár a groteszkkal, az ironikussal (Ítélet).

Logikusan és következetesen kiépített gondolati perspektíva az, ami a lelkes „mily mély is a szó”-tól a mű kegyetlenségének a meghatározásáig és a groteszk meg az ironikus kialakulásáig vezet. Ezt a kegyetlenséget, ezt a kegyetlen sorsot példázza tovább „az öröklét átka”, az, hogy a mű itt marad és hogy „műízléssel temet a végzetes / kacérsággal megidézett mese...” az *Ítélet* című versben.

Az ismétlődések, a visszatérő motívumok két irányból is meghatározzák Koncz István költészetét: a jelentés-motívumok a vers belső formáját, a gondolat milyenségét, a grammatikai motívumok pedig a vers felépítését, a költői beszéd sajátosságait. Nehéz a kettőt élesen megkülönböztetni, elválasztani pedig lehetetlen. Mert teljes az összhang a két motívumsor között, összefüggéseik nem véletlenek, hanem tudatosan kiépítettek. Mindkettő — a belső és a külső forma is — *jelenidejű*. Ami azt jelenti, hogy a vers kialakulásának, a vers írásának az idejében strukturálódik az élmény, a gondo-

lat; teljesen érdektelen, hogy mi volt a vers előtt, hogy milyen élmény vagy gondolat előzte meg a vers megírását: minden, amit a vers felhoz, minden, amit a vers megteremt, a jelenből fakad, abból a jelenből, amelyben *mindent* a verssel való küzdelem útján, a vers megírása közben, a szó és a szavak egymáshoz való kapcsolódása, fűződése teremt meg. Egy rendkívül fontos visszatérő motívum figyelmeztet erre Koncz István költészetében: a „meglopta” sűrű megjelenése:

És a csók meglopta a boldogságot.
(*A létezés hirdetése*)

vagy:

I. A mezőt meglopta az emlékezés.
II. Az emlékezést meglopta a pásztor.
(*Antigoné, a királyleány*)

és abban a kontextusban, amelyik a számunkra a legfontosabb:

Naponta meglopja az emlékezés
a szót:
(*A vers leleplezése*)

valamint, ugyanebben a versben:

Ez a táj!
Elragadó
biztonság, ahova visszatér
a képiro, ha a formát
meglopta az emlékezés

Az emlékezés, a meglopta kontextusában és az általa kijelölt pozícióban, akadálya a versnek, ezért a versírás az emlékezés leküzdése és a jelen, a versírás jelenének a diadala.

Koncz István egész költészetét meghatározó strukturáltságnak a teljes bemutatása kétségtelenül az alcímében apokrif képeknek és tanulmánynak nevezett *A vers leleplezése* című nagy, négyrészes költemény. A költemény négy tétele: az első a hangütés, a szituáció közlése, felsorolás, a második a „földobott kő furcsa példája” révén a vers környezetének, a versírás körüli jelenségeknek, a pillanatnak, a cellának, a szavaknak, a ritmusnak („Idegen zsarnok csak a ritmus!”) a felsorolása, látszólag rendszertelen közlése, amiben a már idézett kétszer lezárt, egyszer a végtelenben hagyott és egyszer a végtelenből indított soroknak külön jelentősége van, a harmadik leírása azoknak, akik „Személy szerint bekerülnek a képbe”, valamint amik „Tárgy szerint bekerülnek a képbe”, a negyedik tétel a vers lezárása, nem összegezés, nem eredményközlés, egyszerűen egy furcsa, ironikus zárófutam. Az egész költemény vers egy mcg nem született versről — a vers leleplezése, a vers misztériumának, titkának a robbantása. Voltaképpen beszédes példája egész költészetének.

Mit bizonyít mindez?

Azt, hogy Koncz István, mondtuk már, eredendően gondolati költészetű és ennek értékei nem a gondolat újdonságának, a gondolat helyes morális és etikai irányának az eredménye, függvénye, hanem a gondolkodás mozgásá-

nak, a gondolkodás szituációjának és eseményének, a *történő* gondolatnak a megragadása. Koncz István jól tudja, hogy a költő nem reválálhat sem filozófiai, sem morális értelemben új gondolatot, még magatartásformát sem, sohasem volt ez feladata, és nem is vállalta, hanem vagy a meglévő és a korban aktualizált gondolatot ismétli meg a költői eszközökkel újszerűen, vagy magának a gondolat kialakulásának a nyomát követi: a gondolkodás jelenében él, a földobott kő furcsa példája szerint. Koncz István, láthattuk, ezt az utóbbit választotta.

Mint dermedt
döbbenet a megszakított gondolatot,
álom-virágba csokrozza kezemet,
engem is letép ez a szüret...

(*Automatikusan az őszről*)

A „megszakított gondolat” az egyik legtöbbször előtérbe kerülő szituációja ennek a választásnak, az a szituáció, ami József Attilánál — költészetének hatását, elsősorban a tudat-versekét sok helyütt fel lehet fedezni Koncz verseiben — oly élesen merült fel:

Ős patkány terjeszt kort miköztünk
a meg nem gondolt gondolat

A tudat-motívumoknak az egész sora bizonyítja ennek az állapotnak Koncz István verseiben való állandó jelenlétét: „zürzavaros tudat motoszkál” (*Dráma*), „fázó tudat gyilkol künn” (*Tél, kristály és Etelka*) stb.

A verssel és a versért való küzdelem tehát a tudat síkján, a gondolkodás egzisztenciálisan fontos szituációiban játszódik le. Ezért oly fájdalmas oly nehezen elviselhető az a mozgás, a gondolat mozgása, ami a verset szavakba önti, formába kényszeríti: „S a mozgás rögzíti most (bennem a verset.” Tehát — s ez Koncz István költészetének meghatározásakor döntő fontosságú — nem a gondolat magát, a megtalált kérdést és a válaszoló feleletet hozzák felszínre az ő versei, hanem mindenekelőtt a *gondolkodást mint a létezés állapotát*, azt a szituációt, amelyben az egzisztenciális kérdések a legélesebben merülnek fel, mert folyamatban, megtörtetésben láthatjuk őket. A költészet, a költői eredmény szempontjából már alig tűnik lényegesnek, hogy a gondolat „megszakított gondolat”... Ez elsősorban, antropológiai szinten, a gondolkodásnak mint létezésnek a tragikus sorssal való azonosságát bizonyítja. Ezt azonban tartósan, határozottan, ellentmondást nem tűrően.

Ezek után már világos, hogy miért merül fel Koncz István költészetében oly sokszor a rend, a szabály, a törvény fogalma. Mindezek, számára, a sorssal ekvivalens fogalmak. A gondolat, a gondolkodás mindig feléjük irányul — értük vagy ellenük száll síkra. Költészete a gondolatnak, a gondolatban való létezésnek a zürzavaros tudat-tájait barangolja be és így a rend, a törvény, a szabály (az emberséges!) „ott künn” mindig óhajtott kikötő, ahova sohasem lehet megtérni, mert elérhetetlen, a szabadságtól nagyon is távolra esik.

És ebből következik, hogy a költő végül is leleplezi a verset, felismeri benne a „trükköt”, azt, ami megszüli az ironiát, azokat az eszközöket, amelyekkel visszaüt magára a szó mélységéért lelkesedő vers.

Szikár és dermedt Koncz István költészete: a gondolat, a megszakított, a meg nem gondolt gondolat és a fázó tudat terheit viseli magán, ezért csak ritkán melegedhet fel, mint pl. az *Automatikusan az őszről*, vagy a *Tisza* című versben. S a verssor sem tud felszabadulni a gondolat és a grammatika hatalma alól. Ezért Koncz István verseinek nincsenek szabad asszociációs

CSERNIK ATTILA

„Bőr, betű, és?”

sorai, nincsenek játékosan elfutó és megszakadó ritmusképei, verseiből hiányzanak a színek, a díszes metaforák, a válogatott kifejezések és szavak. Az érzelem is csak a gondolat síkjának fanyar gyümölcse. Tehát rideg költészet a Koncz Istváné, és haladási íve az egzakt közlés felé vezet. Éppen ezért aligha beszélhetünk verseinek stilizáltságáról; a sajátos struktúra-rendszer teszi szavait verssé. Verseiben a „táj értelme” ölt alakot, és ezt az alakot is „meglopta az emlékezés”. A szikár gondolat szikár formát talált; a tudat virágtalan, sivár, nappalt és éjszakát sem ismerő jelenében csak a „csupaszigetek” teremnek meg.

Bányai János

KRÓNKA ELESETT EMBEREKRŐL

Bálint Tibor: *Zokogó majom* (Egy élheterlen család kálváriája). Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1969.

A különös cím mögött egy, a regényben viszonylag kevés szerepet kapó kocsmacégére rejlik, elég azonban egyetlen pillantást vetni az alcímre, s máris megtudhatjuk, hogy az erdélyi Bálint Tibor műve, legalábbis formailag, családregeény. Vagyis abba a műfajba sorolható, amely múltbeli legkiemelkedőbb megvalósulásai-
ban főleg a polgári társadalom felsőbb rétegei, leggyakrabban a nagypolgárság életét tárta az olvasó elé, s ily módon, éppen a kérdéses réteg társadalmi helyzeténél fogva, gyakran a történelem boszorkánykonyhájába is bepillantást engedett, aminek folytán a családregeény már önmagában is egyenértékű volt a „nagyregény” fogalmával, legalábbis ami a műfaj lehetőségeit illeti. E leginkább kiteljesedett változat mellett azonban találunk olyan családregeényeket is, amelyek az egészen a legutóbbi időig „történelem alatti” osztályok, mondjuk, az ipari munkásság vagy az agrárproletariátus életének ábrázolására törekcsenek (hogy csak a magyar irodalomnál maradjunk, Veres Péter *Balogh családját* említhetjük), sőt újabban az írók érdeklődése már egyenesen egy társadalmon kívülinek is mondható réteg, a lumpenproletariátus felé fordul. Már-már klasszikus példája ennek Fejes Endre *Rozsdátemető* c. kisregénye. Nem ok nélkül emeltük ki a műfaji meghatározást, mivel úgy tetszik a *Rozsdátemető* írója sem véletlenül választotta a kisregényformát: az ember ugyanis hajlamos azzal a gyanúperrel élni, hogy az ábrázolt rétegbe sorolható hősök egyénisége, belső élete nem lehet eléggé gazdag és bonyolult ahhoz, hogy teljes igényű „nagyrealista” megjelenítésük ne késztesse túlnyomóan a külső világ ábrázolására és ne idézze fel egyben az unalom veszélyét. Hogy e gyanúper mennyire indokolt lehet, azt sok tekintetben Bálint Tibor regénye is példázza.

Bálint ugyanis nem kevesebbire vállalkozik, mint hogy hagyományosnak is mondható nagyregényben írja meg Vincze Bélának, a

kispolgári színtről lecsúszott, képtelen találmányokkal kísérletező alkoholista kolozsvári péksegédnek és családjának, valamint hasonlóképpen nyomorgó messzeágazó rokonságának történetét a húszas évek végétől kezdve egészen az ötvenes évek elejéig, pontosabban az 1953. esztendő első pár hónapjáig. Vállalkozása ugyan sok tekintetben sikeresnek is mondható, elsősorban mert, számos megragadó részlet mellett, művében a kitűnően megrajzolt, emlékezetes típusok felsorolni is nehéz, gazdag tárházát vonultatja fel, iszákosokat, vallási rajongókat, prostituáltakat, félművelt és utópisztikus álmokat melengető széplelkeket, a mozgalomhoz csapódott és hatalomtól megszedült karrieristákat stb., éppen ezért sajnálatos viszont, hogy ezek a figurák kissé valahogy szertegurulnak, életrehívójuk képtelen igazán egybeforrasztani őket. Mind ezért nem holmi egységes cselekmény hiánya a felelős, ami talán ellentétbe is kerülne a regény tárgyából következő jellegével, hanem a mű laza szerkezete, alighanem már önmagában az, hogy a szerző rövid fejezetekre tagolja regényét, mondhatni, jelenetekre, amelyekben szereplőinek hol egyik, hol másik csoportját hozza előtérbe, s ily módon e fejezetek gyakran önálló novelláknak hatnak, némely esetben pedig kimondottan riportszerű benyomást keltenek. Más szóval hiányzik a regényből a belső kohéziós erő, úgyhogy talán nem megalapozatlan a feltevés, miszerint egy összefüggőbb, az egyes figurákról másokra való átváltást kifinomultabb „bujtatással”, „átöltéssel” megoldó ábrázolási mód közelebb vihette volna Bálint szándékát a megvalósuláshoz. Enélkül viszont nemcsak szétesővé válik a regény, olyannyira, hogy egyik-másik fejezetet akár ki is hagyhatnánk, vagy máshová iktathatnánk be, anélkül, hogy a regény egésze különösebb változást szenvedne, de ez a „tördeltség” sokszor a szerző nyilvánvalóan nagyepikai célkitűzésével, illetve erről árulkodó, egyébként nagyszerű nyelvi felkészültséget tükröző stílusjegyeivel is ellentétbe kerül, még ha az alábbiakhoz hasonló, bőséggel áradó és a mélyebb lényegbe hatoló sorokkal aránylag csak ritkán is találkozunk: „Reggel ötkor zengett a bőrgyár dudája; alig lehetett elhinni, hogy ezt a bőgő, szívetleket remegtető hangot gőzduda üvölti, oly céltudatosnak tűnt fokozódó, majd ellankadó ereje, amely a morgáshoz hasonlóan, új fenyegetéseket gomolyított vissza bensőjébe. Ahányszor megszólalt, nemcsak a takarók alatt meglapuló meleget fújta szét, de az emberekben is riadalmat ébresztett, s még kábult tudatuknak oda-lökte a mindig ismétlődő valóságot; ennek a dudahangnak Szamos-víz és nedves utcapor szaga volt, meszelés, áporodottság és szegénység szaga; tegnapi bűnökét vert fel az ébredő telepiekben, örökös mulasztásokért mart beléjük, s a fogalmaknak szilárdan összeálló anyagát rögtön darabokra zúzta.” Egy-egy ilyen részt olvasva ugyanis azt érezzük, a szerző most nagy lélegzetet vett, hogy nagy távolságot fusson be és valami nagyon fontosat mondjon el, ez utóbbi azonban legtöbbször elmarad, sőt rendszerint a futás is megtorpan a fejezetvég időelöttinek érzett akadályánál, hogy nyomban utána más irányba induljon a következő hirtelen

leállásig, s ezek az egymást szabályos időközökben követő „sorompók” végül is mintha bizonyos csírájukban meglévő lehetőségek teljesebb kiaknázását is meghiúsítanák (ilyen pl. a „földszintes bérkaszárnya” lakóinak különös éjszakai orgiája, amely így nem növekedhet igazán szimbólummá, továbbá „Kakas Bandi” illetve Böske halálának leírása, amelyek ekképpen, az egyes naturalista részletek költői elrendezése ellenére is, embrionális fokon megrekedtnek és erőtlennek hatnak). Ennek folytán végeredményben csak azt sajnálhatjuk, hogy a regényben megtalálható — ismétlem — kitűnő figurák hosszú sora bizonyos értelemben „veszendőbe megy” azaz egy laza epizódláncolatban kel életre csupán.

Pedig a szerző számára ténylegesen is kínálkozott a lehetőség, méghozzá nem is csak objektíve, hanem benne rejtett törekvéseiben is. A könyvhöz mellékelt fülszövegben ugyanis a következőket olvashatjuk: „...és mégsem az ezüst-gyártó péksegéd, a jelszó-mázolóvá átvedlett pincér és szélhámos, a kétfelésű cipész, a gyermekgyilkos cigánylány, a bibliás órásmester, a káderessé felkapaszkodott lumpenproli a regény igazi hősei. A regény igazi hőse a tisztaságra, igazságra és szabadságra vágyó emberi lélek.” A regény elolvasása után pedig nyilvánvalóvá lesz, hogy az utolsó megjegyzés Vincze Kálmánra, a péksegéd fiából lett újságíróra és íróra, a regény egyetlen értelmiségivé felvergődött alakjára vonatkozik, aki leginkább főhősnek tekinthető, s pályafutása révén egy fejlődésregény lehetőségét is magában hordozza. Ez azonban csupán lehetőség marad, mivel Bálint nem állítja annyira regénye tengelyébe Kálmánt, mint amennyire azt az környezetével szembeni helyzeténél (szellemi többleténél) fogva megérdemelné. Főleg azért kár ezért, mivel itt a szerzőnek, többi figurájával ellentétben (akiknek „belvilágát” valóban elegendő csak futólag feltárni), több lehetősége nyílt volna a belülről való elmélyültebb ábrázolásra, a gondolatvilág megmutatására (közbevetőleg jegyezzük meg csupán: azt, hogy egy lényegében az ösztönösség szintjén megrekedt figura is felmutatható belülről, teljes részletességgel is; méghozzá művészi szinten, arra éppen vajdasági példát is felhozhatunk — Domonkos Skatulya Mihályát), s mert ennek elmulasztása bizonyos értelemben paradox eredményt hozott: számos rendkívül élesen körvonalazott „karakterfigurájával” szemben éppen ez a regényalak hat kissé halványan. Kálmán esetében ugyanis némiképp elégtelennek érezzük, hogy lényegében csak bizonyos szentimentalizmussal ábrázolt külső életútját ismerhetjük meg, többek közt azt, hogy miképpen figyelnek fel rá egyes jóakarók és indítják el vagy lökik tovább a magasabb iskoláztatás útján, belső fejlődéséről ellenben, egy-két rövid felvillantástól eltekintve (pl. gyerekkori szorongásai, rettegése az iszákos apától, aggódása anyjáért, kamaszszereplése a közvetve vallási vakbuzgóság áldozatává váló Bárány Ili iránt stb.), túl keveset tudunk meg ahhoz, hogy későbbi meg nem alkuvó magatartását életútja által megalapozottnak érezzük, jóllehet a szerző ezt külön is hangsúlyozni kívánja, amikor Kál-

mánt felszólalásában a szerkesztőség ülésén erre az életútra hivatkoztatja. De nemcsak emiatt érezzük súlyos mulasztásnak Bálintnak ezt az adósságát hősével szemben, hanem azért is, mert ezáltal önmagát fosztja meg attól, hogy Kálmánt a regény egészét összetartó gerincként használja fel, olyan zsinégként, amelyre művének többi szereplőjét mintegy felfűzőgethetné.

Ezzel kapcsolatban úgy tetszik, mintha a szerző félt volna kissé Kálmán tudatát műve középpontjába állítani. Nyilván attól tartott, világát ezáltal túlságosan beszűkíteni kényszerülne, ezt a félelmét azonban nem érezzük eléggé megalapozottnak, mivel anélkül, hogy azt állítanánk, egyedül ez a beállítás hozhatta volna meg a kívánt eredményt, úgy tetszik, még ha egyenesen közvetlenül Kálmánnal mondatja is el családja történetét, akkor sem kellett volna annyi mindenről lemondania, mint ahogy azt első pillantásra hihetnénk, hiszen a nyomor „fenomenológiája”, már ami a külső jellemzőket illeti, voltaképpen rég az élet irodalom által feltérképezett területének tekinthető. Ezt figyelembe véve nyilvánvalónak látszik, miért is nem sikerült Bálint Tibornak a látható, hallható, tapintható és szagolható jelenségek precíz regisztrálásával nem szokványosan szólni tárgyáról és miért hat regényének számos eseménye olyannak, mintha már olvastuk volna valahol, ellenben, ha hősen keresztül igyekszik láttatni ugyanezt a világot, valószínű, hogy műve éppen a harmadik dimenzió, a *mélység* tekintetében pótolhatta volna mindazt, amit „széltében” esetleg veszített volna, talán túl is növe azt a helyenként némileg terjedős, kissé avultnak tetsző krónikaszerűséget, ami meglehetősen tehetetelt jelent a *Zokogó majomra* nézve. Ezen túlmenőleg pedig úgy tűnik, ha Kálmán szubjektuma, mindenekelőtt intellektusa, „énregény” vagy legalábbis ehhez közelítő megoldás esetén szükségszerűen nagyobb szerephez jut, ez egyben jobban előtérbe tolhatta volna a regény társadalomkritikáját is, jóllehet így is hiba lenne lebecsülni azt a közéleti angazsáltságot, ami különösen a regény vége felé kap hangot, s ami, bizonyos irodalmon kívüli gátló körülményeket figyelembe véve, egyenesen bátorságnak, kockázatvállalásnak is tekinthető. Bálint regényén ugyanis számos helyen érezhető egy bizonyos (a romániai magyar irodalomban legalábbis szokatlan) distancia, sőt ironikus viszonyulás az elmúlt negyedszázad számos történelmi eseményével szemben: így például a szocializmus „hivatalosai” sem sokkal rokonszenvesebbek a régi világ hasonszörű képviselőinél, daliásan pozitív hősokeket meg éppen nagyítóval is hiába keresnénk benne. De a szerző ezzel kapcsolatos hitvallásának érzékeltetésére talán érdemes néhány sort idézni Vincze Kálmán már említett szerkesztőségi felszólalásából, ami után munkájától megválni kényszerül: „... Hiszen amúgy is sok már a hős körülöttünk... de egyre kevesebb a megértő ember... Lehet, hogy helytelenül ítélem meg a helyzetet, de szerintem a hősök sorozatgyártása helyett oda kell hajolni a panaszló szájak elé... Mert minden kisember sérült... és az igazság és a művészet az ő egyetlen táplálékuk... És nincs olyan elv vagy

eszme, amelynek fényénél fölöslegessékné és ostobáknak ítélhetők meg őket...” Azt már egyáltalán nem ünneprontásként, csupán a teljesség kedvéért tesszük hozzá, hogy e hang időszerűségét némiképp csökkenteni, hogy a regény Sztálin betegségének hírével zárul, s ez — meglehetősen, a szerző szándéka ellenére — kissé azt sugallja, hogy a diktátor halálával olyan korszak zárult le, amelynek elmúltával a könyvben ábrázolt negatív politikai-társadalmi jelenségeket már hiába keresnénk. Ez azonban nem esztétikai kifogás, és nem érinti igazán a regény értékeit, egyébként pedig esztétikai természetű észrevételeink sem jelentik voltaképpen ezek megkérdőjelezését, csupán meglétük ellenére támadt hiányérzetek, s a választott regényformával szembeni bizonyos kételyek kifejezése. Mert bezárólag hangsúlyozni kell, hogy Bálint regénye mindenképpen mély emberséggel átitatott, arányaiban, de fogyasztékosságai ellenére megvalósulásában is, impozáns vállalkozás, olyan mű, amely felé érdemes komoly figyelemmel fordulni, s amelynek behatóbb, részletesebb elemzése minden bizonnyal újabb, ilyen jellegű rövid recenzióban fel sem tárható értékek napfényrehozatalát is jelentené.

V. Z.